

Sa Limba sarda¹

GIOVANNA TONZANU
Escola Oficial d'Idiomes/Quart de Poblet

L'objectiu del present article és donar una visió de conjunt del sard, llengua considerada en perill d'extinció per la UNESCO i que es troba actualment al centre d'intensos debats interns encaminats a la seva normalització i unificació. Tots dos són processos que es troben encara en vies de desenvolupament i són difícils d'exemplificar. Tal situació dificulta, per tant, un intent, com el que ens proposem en aquest article, de representar-ne sobretot la morfologia i la fonètica com a forma única. Tanmateix, el que es pretén aconseguir d'alguna manera és donar una visió general, encara que susceptible a canvis derivats dels possibles desenvolupaments del procés d'estandardització.

1. Síntesi històrica

El sard o *Sa Limba* és una llengua romànica que es parla a Sardenya, la segona illa més gran del Mediterrani després de Sicília. A causa de les seves característiques físiques és, a més a més, l'única vertadera illa del Mediterrani occidental per la distància que la separa de terra ferma; tant és així que la costa que més prop té és la nord-africana. Aquest fet contribueix a explicar la diversitat històrica de l'illa.

El territori de Sardenya és majoritàriament muntanyós, amb turons i amb algunes zones planes, la més extensa de les quals és el Campidano. Els rius tenen un caràcter torrencial i molts d'ells han sigut bloquejats per tal de formar llacs artificials amb fins d'irrigació. Les illes més importants són: La Maddalena, Asinara, San Pietro i Sant'Antioco.

Els primers testimonis evidents d'assentaments humans es remunten al Neolític, període en el qual es va difondre la civilització nuràgica, les restes de la qual són els característics nurags (*nuraghi*), grans construccions d'origen misteriós probablement destinades a la defensa i al culte. Al segle VII a.C. va començar la colonització fenícia al sud de l'illa, i al segle III a.C. l'illa va passar a domini romà. La penetració del llatí va ser lenta i difícil, sobretot a les zones interiors, però justament a causa de l'aïllament geogràfic de Sardenya, aquesta influència lingüística va ser forta i duradora. Amb la caiguda de l'Imperi Romà, l'illa va passar primer a domini dels vàndals i després a l'Imperi Bizantí, la feblesa del qual va impedir que el grec fóra efectivament utilitzat com a llengua oficial. A la fi d'aquest període els sards van començar a utilitzar la pròpia llengua també en la redacció dels documents oficials.

---

¹ Traducció de l'italià d'Antonio José Bellmunt Capdevila (Universitat Jaume I), dins del Pla estratègic 2005 del Departament de Traducció i Comunicació. Revisió de Joan Verdegall (UJI).

Al segle XI l'illa va ser dividida en quatre jutjats anomenats *giudicati* (Càller, Arborea, Torres i Gal-lura), que corresponien grosso modo a les quatre províncies històriques. El jutjat que més va durar va ser el dels Arborea, del qual Elionor d'Arborea va ser l'última jutgessa. Va ser justament ella qui va promulgar la *Carta de Logu* (1392): un codi civil i penal de gran modernitat que va seguir en vigor fins el 1827.

Als segles XI i XII, la major influència sobre l'illa, en especial sobre les dues ciutats més grans, va ser la que van dur a terme les potències de Pisa i Gènova. En aquest període va iniciar la diferenciació lingüística que va donar origen a les dues varietats principals: el *logudorès* al nord i el *campidanès* al sud. Les relacions amb les Repúbliques Marineres Italianes van influir profundament sobre la llengua parlada a Sardenya, i la influència de l'italià sobre el sard va continuar també al període de domini català, primer, i espanyol, després.

De fet, el 1297 el papa Bonifaci VIII va donar Sardenya en feu a Jaume II d'Aragó, encara que la conquesta de l'illa no es va produir fins el 1478 amb la derrota sarda en la batalla de Macomer.

De totes maneres, ja des del 1323 la llengua oficial de l'illa va passar a ser el català, l'ús del qual no va cessar tampoc després de la unificació de la corona d'Aragó amb la de Castella. L'espanyol va aparèixer el 1602 però no va substituir el català com a llengua oficial fins el 1643, i es va conservar als documents oficial fins a la segona meitat del segle XVIII, encara que molts rectors la van seguir utilitzant fins el 1780 per a redactar fes de baptisme.

Després d'altres esdeveniments, el 1714 Sardenya va passar amb el Tractat d'Utrecht a Àustria, qui la va lliurar el 1718 als Savoia a canvi de Sicília. Des d'aquell moment es va constituir amb el Piemonte el Regne de Sardenya, que va determinar un nou canvi de llengua oficial, aquesta vegada l'italià. El 1860 el Regne de Sardenya va entrar a formar part del Regne d'Itàlia que es constituïa en aquell moment.

Des del 1948 Sardenya és una de les cinc regions italianes amb un Estatut d'Autonomia, i actualment està dividida en vuit províncies: Càller (capital de la regió), Sàsser, Nuoro, Oristany, Olbia-Tempio, Ollastra, Medio-Campidano i Carbonia-Iglesias (aquestes quatre últimes de constitució molt recent). Té una població de prop de 1.600.000 habitants i és, per tant, la comunitat numèricament més consistent entre les minories etnolingüístiques presents a Itàlia. De fet, als habitants de l'illa cal afegir almenys un altre milió de sards que resideixen fora però que sovint conserven forts lligams amb l'illa, fins i tot a través de la llengua.

2. Aspectes lingüístics

Sardenya, a més de tenir l'italià com a llengua oficial, presenta una notable varietat de parlars distribuïts per les diverses àrees de l'illa.

- A l'àrea septentrional amb La Maddalena, la Gal-lura, la zona de Sàsser i la zona costanera d'Anglona es parlen el *sasserès* i el *gal-lurès*, caracteritzats per influències italianes i toscanes que es remunten al predomini pisà i genovès dels segles XII-XIV i a una forta immigració provinent de Còrsega.

- A la ciutat de l'Alguer resisteix el *català*, última traça de la dominació catalanoaragonesa a Sardenya, de la qual la ciutat era una fortalesa.

• A Carloforte i a Calasetta es parla el *tabarchino*, dialecte d'origen lúgur i que deriva d'una colònia de Pegli procedents de l'illa de Tabarca.

• A la resta de l'illa es parla la *lingua sarda* amb les dues varietats principals: el *logudorès* (més tradicionalment conservador respecte al llatí) a l'àrea septentrional i el *campidanès* (més obert a les influències externes, sobretot a nivell fonètic) al sud de l'illa.

El logudorès se subdivideix en tres subvarietats principals:

- *Logudorès septentrional* que limita amb la Gal·lura;
- *Logudorès comú* a la zona centroccidental;
- *Logudorès nuorès* o *barbaricino* (a l'àrea centroriental), varietat que molts consideren autònoma pel seu evident arcaisme.

Si al nord els confins entre el gal·lurès, el sassarès i el logudorès estan clars, al sud les diferències entre el logudorès comú i el campidanès es confonen a diverses zones intermèdies de difícil classificació.

Encara que actualment estiga subdividit en centenars de subdialectes,² el sard va ser des del principi una llengua bastant homogenèia, segons el que demostren els documents antics.

En realitat, les investigacions fetes fins al moment evidencien una unitat sintàctica i morfològica fonamental, la qual cosa facilitaria bastant el camí cap a un estàndard. De fet, encara que el logudorès haja gaudit per molt de temps d'un cert prestigi, no s'ha aconseguit difondre'l com a varietat il·lustre i crear així una koiné. La hipòtesi d'un estàndard està encara en fase de definició entre tendències molt diferents entre elles: per a alguns caldria buscar-lo en el logudorès, mentre que per a uns altres s'hauria de basar en el campidanès

² «Infinitat de detalls fonètics, morfològics i lèxics que es diferencien sovint d'un poble a un altre» (Wagner, 1951: 47).

que es parla a l'àrea més poblada de l'illa i, per tant, que és parlat per un major nombre de persones; però no falten solucions intermèdies. A aquest argument alguns objecten que, encara que és cert que el Campidano és l'àrea més poblada, el nombre de parlants logudoresos és probablement més elevat perquè la sardofonia està molt més difusa a les zones centrals.

En realitat, les diferències fonològiques constitueixen —sense cap dubte— la major diferència entre els dialectes sards. Per aquest motiu nombrosos estudiosos consideren que la proposta d'una pronúncia estàndard del sard és prematura; però això no significa que no es pugui arribar a una norma comuna per al sard escrit.

La qüestió de l'estandardització de la llengua sarda és més bé espinosa i, en els últims temps, ha sigut testimoni del naixement de diversos projectes, els quals han suscitat un viu debat pel to més bé intens que ha adquirit.

La *qüestió lingüística* es va associar inicialment a un moviment regionalista i nacionalista que es va desenvolupar sobretot després de la Primera Guerra Mundial (*Partito Sardo d'Azione*). Aquest moviment reprenia els conceptes del «sardisme» del segle XIX defensor de l'autonomia sarda que derivava dels *giudicati* i del *Regnum Sardiniae* (en part va ser reconeguda més endavant per l'estatut d'autonomia regional del 1948). A partir dels anys setanta la reivindicació cultural, paral·lelament a la lingüística, també ha anat augmentant poc a poc.

Es pot dir que l'inici del tràmit per al reconeixement de la llengua sarda va començar el 1948 amb l'article 6 de la Constitució Italiana: «La República defensa amb les lleis pertinents les minories lingüístiques». Aquesta llei, però, ha hagut d'esperar fins el 15 de desembre de 1999 per a trobar una actuació legislativa en la llei 482 (*Normes en matèria de defensa de les minories lingüístiques històriques*) en base a la qual, després de cinquanta anys, s'estableix que l'italià és la llengua oficial de la República i el sard és reconegut com una de les llengües minoritàries de l'Estat Italià.

Però ja amb anterioritat s'havia redactat la *Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries*, i al 1997 la Regió de Sardenya va promulgar la llei número 26 per a la *Promoció i valoració de la cultura i de la llengua de Sardenya*, segons la qual el sard s'hauria d'utilitzar en condicions de cooficialitat amb l'italià.

Entre les iniciatives d'aquesta llei estava la proposta d'una Comissió encarregada de presentar una proposta d'*ortografia unificada* per a ser utilitzada en els documents oficials de la Regió. La Comissió va presentar després d'algun temps una proposta que incloïa, a més de l'ortografia, les normes per a una *llengua unificada*: la *LSU (Limba Sarda Unificada)*. Aquesta, partint de la pressuposició que les varietats són atribuïbles a fonts comunes encara que alterades pels resultats fonètics i morfològics de vegades distants, manifestava la necessitat d'una llengua que reunira la totalitat dels sards i que fóra al mateix temps fàcil d'aprendre i d'ensenyar, de llegir, d'escoltar i d'una intel·ligibilitat recíproca, a més de proporcionar un model de pronunciació de referència. La *LSU* es proposava, per tant, com una llengua «natural» però elaborada mitjançant «correctius»; una llengua «supralocal» i per tant complementària respecte als parlars locals, als que hauria d'haver protegit. Des de la seva aparició, la *LSU* ha suscitat gran nombre de polèmiques perquè alguns la consideren massa pròxima a la varietat logudrodesa i «artificial» com a intent de construir en la teoria una variant supralocal. A tot açò cal afegir la polèmica sobre el llatí, que va passar de ser un element de prestigi a un element d'enfrontament. La *LSU*, de fet, es proposava

«agafar el llatí com a base de referència per a cadascun dels fenòmens» (LSU: 7) i ja al prefaci es parlava de seleccionar «aquelles varietats més pròximes als orígens historicoevolutius de la llengua sarda». Aquest punt de vista va provocar el rebuig dels parlants del campidanès, varietat que més ha evolucionat, els quals sostenen que la proximitat al llatí no es pot prendre com a element de preferència. Per tots aquests motius, la LSU no ha arreplegat els vots necessaris per a la seva posada en pràctica.

Una solució contrària a la LSU era la *Lingua de mesanía*, presentada per un comitè que, amb la finalitat de superar la tensió que s'havia anat creant, havia proposat com a llengua de l'administració regional una de les variants de la franja central de Sardenya on, per un fenomen natural i històric, la llengua ha desenvolupat un encreuament igualitari entre les dues macrovariants logudorès i campidanès. Aquesta variant recorda d'alguna manera la varietat arborense de la *Carta de Logu* compresa i utilitzada a nivell jurídic i administratiu per tots els sards. El que s'intenta és clarament evitar a tota costa les eleccions que donen privilegis a només una de les dues variants, amb la finalitat de disminuir les divisions històriques i simplificar el camí cap a un estàndard comú.

Al maig de 2005, intentant superar els obstacles de la LSU, la Regió va anomenar una altra comissió tecnocientífica que al mes de setembre del mateix any va fer una nova proposta: *Sa limba sarda comune*. Amb aquest projecte, la Regió intenta de nou animar els sards de totes les maneres possibles a que cadascun d'ells faci ús de la seva pròpia variant de sard, però ha desplaçat l'exigència de l'administració de tenir-ne només una, molt probablement triada d'entre les variants de les zones centrals de l'illa (encara que de moment no s'ha decidit quina). Per això serà —a diferència de la LSU— una llengua efectivament parlada i no artificial. Aquesta varietat lingüística natural haurà de constituir un punt de mediació entre els parlars més difosos; i estarà oberta a integracions provinents d'altres variants amb la finalitat d'assegurar la supramunicipalitat i la simplicitat del codi. D'aquesta manera s'espera poder tenir una *variant oficial oberta* per a utilitzar-la com a llengua oficial en alguns documents de l'administració regional i que siga comprensible a tota la regió.

La mateixa comissió ha començat també els treballs per a uniformar l'ortografia de les diferents variants i, a més, ha preparat un qüestionari de coneixements que es distribuirà a una selecció de sards per tal de veure com i quant parlen encara *sa limba* i què pensen del seu ús en els documents oficials de la junta regional.

De fet, no existeixen estudis ni investigacions recents i exhaustives sobre l'estat del sard ni sobre el seu estatus sociolingüístic i simbòlic actual. L'últim estudi sociolingüístic que hem pogut consultar es remunta a l'any 1988 (Sole, 1990), i d'aquella enquesta es conclouia que només al voltant d'un 10% dels pares sards no parlaven gens en sard, mentre que el percentatge en els fills arribava al 35%, i el 70% d'aquests últims declarava que se sentia més a gust amb l'italià.

Aquestes dades demostren l'elecció conscient dels pares sards de no parlar la seva llengua als propis fills amb la convicció que aquests, tenint l'italià com a llengua materna, podran tenir millors oportunitats d'inserció en la societat.

L'elevat grau d'abandonament, el baix rendiment escolar i les majors dificultats escolars dels xiquets sardòfons que es constaten de les dades dels últims anys (Pinna Catte, 1992), deriven del fet que la coexistència de l'italià i el sard ha creat una interferència recíproca

que determina que l'italià regional parlat a Sardenya estiga fortament influenciat per les estructures gramaticals del sard i que, en general, es presente amb «una sèrie d'estructures lingüístiques intermèdies que van de l'italià regional als dialectes italianitzats» (Bolognesi, 2000: 1).

Un problema com aquest no es pot resoldre òbviament evitant l'ús del sard i relegant-lo a llengua de menor dignitat respecte a l'italià, sinó més bé al contrari, intentant separar les competències de les dues llengües, procés al que tan sols es pot arribar mitjançant el coneixement del funcionament dels dos codis, i de cap manera amb la simple negació d'un d'ells.

Com és típic d'una situació de *bilingüisme amb diglòssia*, l'italià i el sard han constituït un *continuum* caracteritzat per una unió entre les dues llengües (sovint difícil de reconèixer per part dels mateixos parlants) i per freqüents passos d'un codi a l'altre. El sard s'utilitza fonamentalment només en els contextos altament informals i l'italià en contextos formals i informals.

Però mentre que per a alguns tal situació és de *diglòssia*, per a uns altres en realitat és de *dilàlia*,³ sobretot en molts centres urbans de l'illa on es pot constatar com l'italià té un paper preponderant i sovint únic, i no només en la llengua formal.

La situació de marginació del sard ha sigut posada en evidència per l'anàlisi de les llengües minoritàries continguda en l'informe de la Unió Europea denominat *Euromosaic*. El sard resulta la segona llengua minoritària a Europa per nombre de parlants, però la 43a de les 50 estudiades pel que fa a l'ús familiar, a la comunitat, a les institucions i a la instrucció, la reproducció cultural i el prestigi. I encara que és veritat que una causa d'aquest fet pot ser externa, també s'ha de culpar en part, però, a l'actitud inconscientment diglòssica dels mateixos parlants, que han anat relegant el sard a àmbits d'ús cada vegada més reduïts fins al punt d'excloure'l, com hem dit abans, fins i tot de l'àmbit familiar: «un rebuig de la llengua degut a la connotació negativa que tals llengües tenen pel fet que es veuen relegades, juntament als seus parlants, en un món considerat "tradicional"» (Euromosaic: 24). S'ha instaurat, per tant, un cercle viciós que determina el retorn del sard; de fet, amb la seva actitud lingüística, els mateixos sards que es consideren moderns i/o volen autopromoure's socialment en limiten l'ús a persones i contextos socialment poc competitiu («tradicional»), confirmant i reforçant d'aquesta manera el judici negatiu sobre els sardoparlants.

Fins i tot algunes enquestes efectuades en els últims anys han evidenciat com els joves sards identifiquen el sard amb una llengua rude (*basta* en l'expressió del joves entrevistats). Per desgràcia, tal judici és en part cert a causa del cercle viciós del que hem parlat abans (Bolognesi, 2000: 7-8):

Exclòs de les interaccions sociolingüístiques més complexes i formals, que tenen lloc entre adults i a les quals s'aprèn l'ús socialment apropiat de la llengua, el sard dels joves s'ha convertit efectivament en una llengua *basta*: sovint és reduït a un

3 Terme creat per Berruto (2004: 207): «La "dilàlia" es diferencia fonamentalment de la diglòssia perquè el codi A és utilitzat, almenys per una part de la comunitat, també en el parlar conversacional usual i perquè malgrat la claredat de la distinció funcional d'àmbits de competència d'A i de B respectivament, existeixen usos i dominis on de fet s'utilitzen, i és normal utilitzar, tant l'una com l'altra varietat, alternativament o conjunta. És la situació que es considera típica de la major part de l'àrea italo-romànica».

argot ple d'incorreccions gramaticals [...] ple d'obsenitats i de construccions que pertanyen a l'italià.

A més a més, cal tenir present que —pel que fa a les joves generacions— el sard, tal com acabem d'evidenciar, no s'aprèn i no s'usa més en família; sembla que les úniques interaccions lingüístiques tenen lloc amb els avis (però amb el néts normalment en un rol lingüísticament passiu) o amb els mateixos coetanis (que normalment tenen tots l'italià regional com a primera llengua) com un tipus d'*argot* del que s'autoexclouen les noies: «La funció del sard sembla ser la de reforçar lingüísticament la seva identitat de joves (rebuig de la llengua oficial dels adults: l'italià) i de nois (ús d'un llenguatge transgressor, del que no participen les noies)» (Bolognesi, 2000: 7).

Bolognesi recorda al mateix article la profecia d'Antonio Gramsci, qui a la *Lettera a Teresina del 27 marzo 1927*, parlant del futur lingüístic del seu nét, escriu:

Doncs l'italià que vosaltres li ensenyareu serà una llengua pobra, incompleta, feta només de les frases i les paraules de les vostres conversacions amb ell, purament infantils; ell no tindrà contacte amb l'ambient circumdant i acabarà aprenent dos argots i cap llengua: un argot italià per a la conversa oficial amb vosaltres i un argot sard, après a empentes i rodolons per a parlar amb els altres xiquets i amb la gent que es troba pel carrer i a la plaça.

Per tant, resulta evident la difícil situació per la que està passant el sard en aquests moments, tant en l'ús informal com en el formal.

De fet, encara que és cert que en els últims anys ha augmentat molt la utilització de les varietats del sard en els documents de les administracions locals, aquesta pràctica encara no s'ha generalitzat.

El mateix podríem dir per a l'ensenyament del sard, practicat encara a nivell experimental a diverses escoles, però tampoc en aquest cas de manera sistemàtica.

D'altra banda, des del punt de vista de la formació d'un cos docent, s'estan multiplicant les iniciatives, tant sota el control de la Regió com a través de les universitats sardes, les quals han posat en marxa cursos d'alfabetització en llengua sarda i recentment diversos màsters en *Llengua i cultura sardes*, *Plurilingüisme i multiculturalisme a Sardenya*, i *Didàctica del Sard*. Navegant per internet també es poden trobar diversos cursos de sard elemental oferts per universitats estrangeres que, de vegades, promouen també importants iniciatives d'investigació. N'és un clar exemple la de l'Institut de Filologia Romànica de la Universitat de Berlín, en col·laboració amb la de Colònia, que inclou un lloc web dedicat a la *limba e curtura se sa Sardinna* amb un xat i una col·lecció de textos sards que resulta ser un òptim punt de partida per a un ús espontani de la *Limba*.

Són molt nombrosos, doncs, els llocs web dedicats al sard amb diccionaris en línia, pàgines de gramàtica i xat. Internet es proposa en aquests casos com una possibilitat per a la protecció i la promoció d'aquesta llengua minoritària.

Tanmateix, des del punt de vista dels altres mitjans de comunicació, el panorama és bastant descoratjador: existeixen només unes poques televisions i ràdios locals que emeten algun noticiari que altre i un parell de programes en sard, i els periòdics i les revistes es poden comptar amb els dits.

Evidentment encara estem bastant lluny de poder assegurar un futur a aquesta llengua; malgrat això, algunes de les iniciatives que hem enumerat donen esperances, encara que només siga perquè demostren la presa de consciència de molts sards de la necessitat absoluta d'una formació i una regularització que permeta també als joves, i a aquells que vinguen de fora, aprendre el sard.

3. Aspectes morfològics, sintàctics i lèxics

A l'Edat Mitjana, el sard estava considerat per alguns escriptors com una llengua estranya, confusa i indesxifrabla. Al segle XII, en un diàleg entre dos enamorats del trobador provençal Rambaldo de Vaqueiras, es pot llegir: «No vos entenc més que a un alemany, a un sard o a un bàrbar»; al *Dittamondo* de Fazio degli Uberti: «Vaig veure una cosa que em va meravellar/ una gent que alguns no entenen/ ni ells saben allò que l'altre els diu...»; i el Dant, que al seu *De Vulgari eloquentia* (llibre I, cap. XI) diu: «Sardos etiam, qui non Latii sunt sed Latiis adsociandi esse videntur, eiciamus, quoniam soli sine proprio vulgari esse videntur, gramaticam tamquam simie homines imitantes; nam domus nova et dominus meus locuuntur».⁴

És clar que des d'aquells temps, afortunadament, les coses han millorat, però la lluita per un reconeixement de l'estatus de llengua encara està en curs.

De fet, un lloc comú fa del sard la llengua neollatina més conservadora. Aquesta afirmació només és certa per al lèxic d'alguns dialectes del sard que —com veurem en breu— han conservat un gran nombre de paraules amb formes quasi idèntiques al llatí. Cal recordar, però, que la meitat del lèxic sard deriva de préstecs antics del pisà, del català i de l'espanyol.

Tanmateix, des del punt de vista gramatical, el sard considerat en conjunt s'allunya bastant del complex sistema morfològic de la llengua llatina i de la seva sintaxi.

Malgrat la inexistència d'estudis comparatius de la morfologia entre les dues principals varietats, sembla que es pot afirmar que la morfologia dels diferents dialectes sards és fonamentalment unitària: la morfologia flexional del nom i de l'adjectiu és pràcticament idèntica, mentre que la morfologia derivativa és notablement més reduïda i més simple respecte a la llatina i a la de les altres llengües romàniques, amb una tendència molt forta a les construccions analítiques: *appo a faeddare* (parlaré, futur); *appo faeddadu* (he parlat/ vaig parlar: passat); *torrare a faghère* (tornar a fer).

L'evolució dels diferents dialectes sards ha estat influenciada només en una mínima part pel contacte amb les diferents llengües dominants que s'han succeït a l'illa. Les actuals diferències entre les varietats de sard són només el resultat de mecanismes interns a les mateixes varietats, mentre que les diferències principals són poques i atribuïbles a regles de pronunciació sincròniques (Bolognesi, 2002: 11).

⁴ «També perseguim els sards que no són llatins, però que sembla que es puguin associar als llatins, perquè semblen els únics que no tenen una llengua vulgar, imitant la gramàtica igual que les mones imiten l'home; de fet diuen *domus nova* i *dominus meu*».

A més a més, existeixen dues tradicions ortogràfiques (conegudes d'altra banda només per un reduït grup d'intel·lectuals i estudiosos) que corresponen grosso modo al logudorès i al campidanès. En sard, a un únic fonema (i per tant grafema) corresponen molts al·lòfons (i per tant pronúncies possibles).

El problema fonamental és que durant molt de temps s'ha volgut escriure el sard amb la grafia de l'italià, llengua que en bona part es parla com s'escriu, la qual cosa no es pot fer amb el sard, perquè per a alguns sons existents en alguns dialectes sards ni tan sols existeixen les convencions gràfiques. Caldria, per tant, «adoptar un sistema de convencions gràfiques suficientment abstracte per a sortejar els problemes que es deriven de l'abundància de fenòmens fonològics que caracteritza la major part dels dialectes sards» (Bolognesi, 2002: 16). De nou Bolognesi afirma que (2002: 26):

les diferències entre aquests dialectes són molt sovint el resultat de «regles de pronunciació» diferents que s'apliquen a paraules que en el lèxic (el nostre vocabulari mental) es representen de la mateixa manera. [...] La major part de les diferències fonològiques que existeixen entre els dialectes innovadors campidanesos i els conservadors del Nuorès i de la Baronia serien degudes a mecanismes sincrònics, és a dir, no «fossilitzats» en el lèxic.

Dins el possible, a continuació intentarem donar una visió general de la fonètica.

- La primera dada que caldria ressaltar és la conservació inalterada de les vocals tòniques llatines i el sistema de cinc vocals que ignora (a diferència de l'italià de base toscana) la distinció entre *e* i *o* obertes o tancades. L'obertura o el tancament d'aquestes vocals tòniques dependrà de la vocal següent, per la qual estan condicionades (*a*, *e*, *o* provoquen obertura; *i*, *u* tancament) segons el fenomen de la *metafonesi* o *metafonia*.

- Un altre fenomen antic és el del betacisme, amb resultats com ara *betustus*, *birde* i *bostru* (*vetusto* [antic], *verde* [verd] i *vostro* [vostre] en italià).

En sard es donen, a més, fenòmens fonètics més bé estranys a l'àrea romànica i que segons alguns investigadors serien d'origen preromà:

- En el nuorès, el fenomen conegut com «cop de glotis», és a dir l'aspiració del so velar de *c*: *su* 'asu: su casu (*formaggio* [formatge] it.); *fri*'cu: friscu (*fresco* [fresc] it.).

- El so cacuminal del nexa *dd*: *caddu* (cavallo [cavall] it.); *pudda* (gallina [gallina] it.); *nudda* (nulla [res] it.) que de vegades es representa a la grafia sarda amb *dh* o amb un puntet sota la doble consonant.

Altres elements característics, especialment en la seva varietat logudoresa, són:

- La tendència a evitar les consonants finals (que de totes maneres es pronuncien amb articulació neta) amb l'afegiment de vegades d'una vocal suplementària, com per exemple passa en els substantius derivats dels temes nominals llatins acabats en -MEN que en sard donen sempre *-mene* i *-mini*; o també a la fi d'un verb: *sa merula cantata* i *no cantat* (*il merlo canta* [la merla canta] it.).

- El fet més característic del consonantisme sard de l'àrea central és segurament la conservació de les consonants velars davant E i I on es pronuncia /*kelu*/ (*cielo* [cèl] it.), /*kera*/ (*cera* [cera] it.), /*deke*/ (*dieci* [deu] it.); mentre que en el campidanès va tenir lloc la palatalització.

• El fenomen de la «lenició» afecta no només els substantius (*ape* [avella] canvia a *abe*) sinó també el grup article+substantiu, per la qual cosa tenim: *su puzzu* (*il pozzo* [el pou] it.) que passa a *su buzzu* o *sa gula* (*la gola* [la gola] it.) es converteix en *sa ula*. Aquest fenomen no es manifesta a l'àrea nuoesa.

• Conservació dels grups de consonants amb *l* (*pl, bl, cl, gl, fl*) amb canvi successiu de *l* a *r* a gran part de l'illa, en paraules llatines com PLUS: *prus*, FLAMMA(M): *framma*, CLAVE(M): *crave*. Però aquest canvi a les regions septentrionals s'ha substituït pel toscà donant resultats com ara *pius* i *fiamma*.

• Una altra tendència molt antiga present només a Romània és la del grup QUA, QUE, QUI: el llatí AQUA(M): *abba*; LINGUA(M): *limba*.

• Una innovació respecte al llatí, en canvi, es troba al nexa consonàntic GN que en sard es converteix en *nn*: MAGNU(M): *mannu*; LIGNA(M): *linna*.

Molts dels caràcters morfològics estan relacionats amb els fonètics.

• La clara pronunciació de les consonants en la variant logudoresa fa que sobrevisquen formes verbals com *cantas, cantat*; antics neutres: *tempus*; plurals en *-as, -os*: *feminas* (*donne* [dones]), plural de *fémìna* [dona]; importants també perquè proven l'adherència del sard al plural «romanicoccidental», a diferència del sistema vocàlic italià que es refà al «romanioriental».

• També és característic l'article en les seves quatre formes: *su* (masculí singular); *sa* (femení singular); *sos* (masculí plural); *sas* (femení plural) que contrasten amb les sis formes italianes: *il/lo; la; i/gli; le*. En campidanès es troben les formes plurals intermèdies *is* per a *sos* i *sas*.

• En sard està molt difós l'ús del singular col·lectiu per a indicar plantacions, cultius, llegums, cereals: *sa fae* (*le fave* [les faves] it.).

• Els substantius de la IV declinació llatina es representen quasi només en sard a través de formes acabades en *-u*: *ficu/figu, manu, lacu*, etc.

• Els noms dels dies de la setmana conserven la forma del genitiu llatí: *lunis* (DIE LUNIS), *martis, mercuris*. Mentre que *chenàpura* (*venerdì* [divendres] it.) deriva del llatí CENA PURA, nom amb què els hebreus designaven el menjar preparat per a la vigília de la festa del dissabte i que demostra el passat de l'illa com a terra d'acollida per a cristians i per a hebreus.

• Es troben restes d'ablatiu llatí en *sero, custu sero* (*questa sera* [aquesta nit]), *erisero* (*ieri sera* [anit]); *ocanno/ocannu* (*quest'anno* [enguany]).

• Els pronoms personals llatins s'han conservat: *ego, (d)ego, (d)eo, (d)eu; tue, tui; nos, bos; issu, issa, issos, issus, issas* (que deriven d'IPSE, IPSA, etc.).

• La forma llatina IPSORUM continua en *issòro*.

• Actualment el datiu també és substituït en logudorès per *bi* = *ibi* (llat. adverbial): *Proite no bi lu narasa? = Perché non glielo dici?* [Per què no li ho dius?].

• Les conjugacions del verb es divideixen en els infinitius *-are* (*-ai* en campidanès), *-ire* amb accentuació plana i la forma *-ere* esdrúixola: *àere* (*avere* [haver, tenir]); *biere* (*bere* [beure]), la qual lleva també verbs importants a la tercera conjugació: *bènnere* (*venire* [venir]); *mòrrere* (*morire* [morir]).

• Les desinències del gerundi són: *-ande, -ende, -inde, -ando, -endo*. En campidanès *-endu, -endi*.

• Als Estatuts Sasseresos del segle XIV es troben els futurs perifràstics del tipus *aet mitter* (metterà [posarà]) amb el verb auxiliar en primer lloc i amb la disposició contrària a la italiana ‘*Mettere ha*’.

• L'imperfet de subjuntiu sobreviu a la Barbaja, però en el logudorès es redueix al tipus *-eret*, mentre que en el campidanès s'imposa el tipus *-ss* com en l'italià *avesse* [haguera/haguès].

• El pretèrit perfet simple ha desaparegut tant en el logudorès com en el campidanès, substituït pel pretèrit indefinit (element que en determina l'ús també en italià regional).

• Participis passats «forts» heretats del llatí es troben en el campidanès *lintu* (Ilat. LINCTUS); *bittu* del llatí vulgar BIBITUS a Nuoro.

• Una forma perifràstica comuna és la del gerundi present amb el verb ser: *so benninde* (a diferència de l'italià *sto venendo* [estic venint]).

• L'imperatiu negatiu es forma en sard com en llatí: *no cretast* (*non credere* [no cregues]), a diferència de la construcció italiana «non+infinitiu».

També pel que fa a la sintaxi es pot afirmar que les varietats interiors resulten més conservadores, independentment del fet que estiguen evolucionant també per la influència de l'italià.

• El sard antic estava basat fonamentalment en la parataxi, ignorant per complet la hipotaxi i usant només conjuncions estranyes com *ca*. Les primeres conjuncions són d'origen italià.

• La frase interrogativa està introduïda en sard per *a: A benis?* (*Vieni?* [Vens?]), *a bi sunt?* (*ci sono?* [hi són/estan?]).

• *Emmo* (Ilatí IMMO) és una partícula afirmativa i també *ei/eia*, encara que avui dia s'usa també el *sì* italià; *No/Non* i de vegades la marcada *noni* són les partícules negatives.

• El gerundi s'utilitza sovint en lloc del participi: *s'abba buddende* (*l'acqua bollente* [l'aigua bullint]); *unu caddu currende* (*un cavallo in corsa/che correva* [un cavall que corria]). Aquesta estructura passa sovint a l'italià regional parlat a Sardenya.

• Un altre tret característic són les precoces formacions sintàctiques en les que l'objecte va precedit o seguit d'un pronom: *Bidu l'asa a babbu tou?* (*Hai visto tuo padre?* [Has vist ton pare?]); *Nadu ti l'appo* (*Te l'ho detto* [T'ho he dit]) i igualment en els temps compostos anteposa el participi passat a l'auxiliar: *andadu bi sese?* = *ci sei andato?* [hi has anat?]. També aquesta estructura és una d'aquelles que caracteritza l'italià regional.

• Sovint, després dels verbs de voluntat s'usa l'infinitiu precedit d'*a* en lloc de l'objecte: *no kelzo a b'annare* (*non voglio che tu ci vada* [no vull que hi vages]).

• L'adjectiu qualificatiu i el possessiu segueixen generalment el nom: *in domo mia* (*a casa mia* [a ma casa]); *un omine ezzu* (*un uomo vecchio* [un home vell]).

Pel que fa al lèxic: «L'interès que revesteix el lèxic no només en l'àmbit italià, sinó també en aquell més vast de la lingüística romànica, es dona en gran part per l'excepcionalitat de la seva estratificació» (Devoto Giacomelli, 2002: 163). Existeixen exemples de paraules gregues com ara *annaccare* (*cullare* [bressar]) usada a la zona central i que deriva de *nake* (*culla* [bressol]), *condaghe* del grec *kontàkion* (recull de documents públics), *cascare* (grec *casco*, italià *sbadigliare* [badallar]). El topònim *Arbatax*, que significa *catorzè*, es pot fer remuntar a l'àrab.

El lèxic llatí més arcaic es conserva només a l'illa o conserva ací significats molt antics

i transformacions d'allò abstracte a allò concret. Exemples d'aquest arcaisme són: *domu/ domo* (italià *casa* [casa]), *àchina* (*uva* mentre que en italià ha donat *acino* [gra de raïm]), *janna* (llat. IANUA), *ebba* (*cavalla* [egua]); *lingere* (*leccare* [llepar]), *chida* (llat. ACCITA, en italià *settimana* [setmana]). Concretacions de significat es poden exemplificar en els resultats *appeddare* (llat. APPELLARE) que en sard significa *abbaiare* [lladrar]; *goddeu* (llat. COLLEGIUM) que s'usa per a referir-se a un grup de persones o de cases; o *imbennera* (llat. INVENIRE, italià *trovare* [trobar]) usat a la zona de Bitti. Alguns exemples de paraules llatines que continuen només en el sard són: *cojuare* (llat. CONIUGARE) amb el significat de *casar-se* o el resultat del llatí POLLICE que ens dóna resultats com ara *poddiche* que en sard vol dir *dit* en general.

Algunes paraules troben un resultat similar només a Romània, com ara *edu* (llat. HAEDUS, it. *capretto* [cabrit]), logudorès *ischire* (llat. SCIRE, it. *sapere* [saber]).

«S'han reconegut no poques concordances entre el sard, el púnic, el líbic i l'ibèric» (Porru, 1995: 26), però les llengües utilitzades a Sardenya abans de la romana són encara ara desconegudes, a banda de la púnica que ha deixat paraules com *zippiri* (it. *rosmarino* [romaní]). I segons allò que afirma Massimo Pittau (1983), els intents de referir les etimologies d'origen incert a l'etrusc —com la paraula *muteklu* (*cisto* [estepa]), que derivaria de l'etrusc *mutuka*— o al nuràgic encara s'han de demostrar científicament.

Les innovacions respecte al llatí, quan arriben, relacionen el sard amb Espanya i Itàlia meridional (per exemple pel fenomen del «betacisme»), mentre que els resultats conservadors apropen aquesta llengua a la Gàl·lia o a la Romània, més que a Itàlia.

Pel que fa a les afinitats lèxiques amb la península ibèrica es poden disposar en tres nivells diferents:

- Substrat prellatí; per això es troben paraules sardes en basc: *aurri* (*carpine* [carpi]); *giddostru* (*scopa arborea* [bruc]) que es troba en el basc *gillar*; *moguru* (*collinetta* [turonet]) que dóna en basc *mokór*.

- Herència llatina comuna, que en alguns casos es conserva només en les dues àrees. Per exemple: *later* que dóna en campidanès *ládiri* i en espanyol *ladrillo*; *percontare* que dóna en logudorès *pregontare*, en campidanès *pregontai*, *preguntar* en espanyol i *perguntar* en portuguès.

- Forta penetració de termes catalans i espanyols derivats del període de la dominació, referits sobretot a l'administració i al dret (*giugi* del català, antigament en sard *judiche*; *boccinu/buginu/buzzinu* del català i del ministre de la casa Savoia Bogino; *derrama* de l'espanyol); a les arts i els oficis (*piccaparderi/piccaperderi* i *sabateri* del català); en el sector de la casa i de la cuina (*barzolu, brazzolu*, del català *bressol, manta/mantua, cassola, frabica/afabica, ghisau*); a més a més, termes de cortesia (*bosté/vosté/vostéi*) o exclamacions (*in orabonas*); adverbis (*matessi* i *aici/asie*); expressions (*ja lu creo!*).

Cal tenir present que, malgrat haver sigut molt marcada i molt llarga, la presència catalanoespanyola no va deformar la tradició de la llengua sarda.

Els punts en comú amb els dialectes italians de l'àrea meridional han sigut estudiats per Rohlfs (1972) i posen en evidència importants isoglosses com *cras* sard i *crai/craje* meridional, en comparació amb el tipus *de-mane* (a la resta d'Itàlia i a França). Igualment es compara *sa die* (femení) a les formes meridionals *di, dia, deje*, en italià *il giorno* [el dia].

A l'Edat Mitjana són fonamentals les influències de Gènova sobre Sàsser i de Pisa sobre la Gal-lura i el Campidano. El sasserès *zea* reprèn el genovès *gea* (*bietola* [bleda]), mentre que alguns exemples de toscanismes són *becciu/bezzu* (campidanès/logudorès), que ara ja han substituït el precedent *veclu*.

4. Síntesi de literatura sarda

Donar un quadre de la literatura en llengua sarda és bastant difícil, sobretot perquè els esdeveniments polítics que han caracteritzat la història i la pèrdua del caràcter unitari de la llengua sarda han determinat «les dificultats de realització a Sardenya d'una llengua "literària"» (Porru, 1995: 22).

El primer document de la literatura sarda es remunta al segle xv amb un poema de l'arquebisbe de Sàsser, Antonio Cano: *Sa vitta e sa morte et passione de sanctu Gavinu, Prothu e Januariu*. L'argument i el títol van ser repesos quasi un segle després per Girolamo Araolla, que va escriure també algunes rimes en un sard «híbrid» amb la intenció de presentar la llengua sarda menys concreta i més erudita del que era en aquell moment. Al segle xvii, el sacerdot Matteo Madau va escriure dues obres intentant sensibilitzar els sards perquè dignificaren la seva llengua, i una d'elles —*Le armonie dei Sardi* (1787)— presenta interessants observacions sobre la mètrica sarda.

En la literatura en llengua sarda d'aquests segles és evident l'absència quasi absoluta de les composicions en prosa, mentre que proliferen les composicions en vers; tant és així que sovint s'ha afirmat que «Sardenya és terra de poesia».

Entre els segles xviii i xix va tenir lloc un vertader floriment de poesia en logudorès, i al segle xx els poetes més importants van ser: Antioco Casula, conegut com 'Montanaru', amb una poesia de formes i termes molt diferents que de vegades va traspasar els confins de l'illa; Pietro Casu, que, a la composició de rimes va acompanyar una traducció en terza rima de la *Divina Commedia*; Pietro Mura, que va cantar en la seva lírica la situació de la gent humil; Antoninu Mura Ena, que recordava amb les seves poesies la joventut a Lula. Tanmateix, el poeta més destacat d'aquests anys va ser segurament Sebastiano Satta, que va escriure tant en italià com en sard.

El punt de trobada fonamental per a la poesia va ser la prestigiosa revista *S'ischiglia*, en la que es poden trobar composicions poètiques de diversos tipus. De gran ajuda per a la seva difusió han sigut també els nombrosos premis de poesia sarda, entre els quals els més prestigiosos són el d'Ozieri i «Il Romangia» de Sennori.

A més a més, la tradició de «concursos» de poesia improvisada és molt sòlida fins al punt que encara continuen avui.

En l'últim segle la producció en prosa, encara que d'un nivell excel·lent, s'ha escrit en italià. En són exemples el premi Nobel Grazia Deledda, Giuseppe Dessì, Gavino Ledda, Salvatore Mannuzzu i Salvatore Satta.

L'única excepció digna de menció és la novel·la de l'intel·lectual Michelangelo Pira *Sos Sinnos*, publicada pòstuma el 1983, segurament una de les primeres novel·les en llengua sarda (per no dir que la primera)

En els últims anys s'ha fet un gran esforç de traducció al sard d'obres de la literatura universal, com per exemple la *Ilíada*, traduïda per Tonino Rubattu.

També han nascut moltes col·leccions de literatura sarda, amb autors sards que escriuen tant en italià com en sard i autors no sards que escriuen sobre Sardenya. La literatura sarda (però per desgràcia escrita encara en italià en la major part del casos) compta amb autors com Sergio Atzeni, Giorgio Todde o altres com Marcello Fois, que, a la narració en llengua italiana, uneix l'ambientació a l'illa i els diàlegs sovint en sard o en italià regional amb un estil que ha aconseguit no només traspasar els confins de l'illa sinó també els d'Itàlia i ara es tradueix en diversos països.

L'èxit de publicacions com aquestes dóna esperança —junt a la possibilitat d'una estandardització i una normalització de *sa limba*— i fa pensar en un futur possible per al sard.

BIBLIOGRAFIA

- ARGIOLAS, M., i R. SERRA (2001): *Limba. Lingua. Language. Lingue locali, standardizzazione e identità in Sardegna nell'era della globalizzazione*, Càller, Cuccu.
- BERRUTO, G. (2005): *Fondamenti di sociolinguistica*, Laterza, Bari.
- BLASCO FERRER, E. (1994): *Ello Ellus. Grammatica della lingua sarda*, Nuoro, Poliedro.
- BRIGAGLIA, M. (1995): *Storia della Sardegna*, Càller, Edizioni della Torre.
- BOLOGNESI, R. (1999): *Per un approccio sincronico alla linguistica e alla standardizzazione del sardo*, Condaghes, Càller, <<http://www.lingrom.fu-berlin.de/sardu/artnet2.doc>>.
- (2000): *Un approccio sperimentale di educazione linguistica in Sardegna*, <<http://www.lingrom.fu-berlin.de/sardu/Bolognesi.html>>.
- (2002): *Un'unificazione democratica del sardo*, Condaghes/I Papiros, Càller, <http://www.condaghes.it/get_document.asp?=17>.
- CALARESU, E. (2002): «Alcune riflessioni sulla LSU», *Plurilinguismo*, 9. *La legislazione nazionale sulle minoranze linguistiche. Problemi, applicazioni, prospettive*, Forum, Università degli Studi di Udine, Centro Internazionale sul Plurilinguismo, <http://www.condaghes.it/get_document.asp?=7>.
- COLUZZI, P. (2004): *Regional and minority languages in Italy. A general introduction on the present situation and a comparison of two cases studies: Language planning for Milanese (Western lombard) and Friulan*, Barcelona: Mercator-Linguistic Rights and Legislation (Dossier 14).
- CORRAINE, D. (1998): *Impariamo il sardo*, Papiros, Nuoro.
- COVERI, L. i altres (1998): *Le varietà dell'italiano. Manuale di sociolinguistica italiana*, Roma, Bonacci editore.
- DEVOTO G., i G. GIACOMELLI (2002): *I dialetti delle regioni d'Italia*, Milà, Bompiani.
- ECCA, S., i A. GARAU (1999): «Affermazione dei valori dell'identità nel sistema scolastico isolano» en *Interventi nell'ambito dell'attuazione del progetto 7 B/2*.
- FLORIS, F. (1994): *Breve storia della Sardegna. Dalle origini ai giorni nostri*, Roma, Newton Compton.
- GRAMSCI, A. i altres (1971): *Lettere dal carcere*, Torí, Einaudi.
- GRASSI, C., SOBRERO A.A. i T. TELMON (1999): *Fondamenti di dialettologia italiana*, Bari, Editori Laterza.
- GRIMALDI, L., i E. REMBERGER (2005): *The promotion of the Sardinian Language and Culture via the Internet: Fields of Activity and Perspectives*, <http://www.lingrom.fu-berlin.de/sardu/grimaldi_remberger.html>.
- JONES, M.A. (2003): *Sintassi della lingua sarda*, Càller, Condaghes.
- LAVINIO, C. (1991a): «Cultura e varietà linguistiche sarde nel curricolo di educazione linguistica», dins *L'educazione bilingue*, Atti del Convegno *Scuola e bilinguismo in Sardegna*, Càller.

- (1991b): *Narrare un'isola. Lingua e stile di scrittori sardi*, Roma, Casa Editrice Bulzoni.
- LOI CORVETTO, I. (1983): *L'italiano regionale di Sardegna*, Bologna, Zanichelli.
- MARCI G. (2005): *In presenza di tutte le lingue del mondo. Letteratura sarda: il Novecento*, Sassari, Centro di Studi Filologici Sardi.
- MENSCHING, G. (1999): «Lingue in pericolo e comunicazione globale: il sardo su Internet», dins *La lingua Sarda: L'identità socioculturale della Sardegna nel prossimo millennio*, Càller, Condaghes, <<http://www.lingrom.fu-berlin.de/sardu/papers/articolo.html>>.
- NELDE, P., i altres (1996): *Euromosaico*, Luxemburg, Ufficio delle pubblicazioni ufficiali della Comunità Europea.
- PIERGIGLI, V. (2001): *Lingue minoritarie e identità culturali*, Milà, Aldo Giuffrè Editore.
- PINNA CATTE, M.T. (1992): *Educazione bilingue in Sardegna*, Sassari, Edizioni di iniziative culturali.
- PIRA, M. (1978): *La rivolta dell'oggetto: un'antropologia della Sardegna*, Milà, Giuffrè.
- PITTAU, M. (1983): *Dizionario etrusco latino comparato sul nuragico*. Sassari, Chiarella.
- PORRU, M. (1995): *Breve storia della lingua sarda*, Roma, Tascabili Economici Newton.
- REGIONE AUTONOMA DELLA SARDEGNA (2001): *Limba Sarda Unificada. Sintesi delle Norme di base: ortografia, fonetica, morfologia, lessico*, Càller.
- ROHLFS, G. (1972): *Studi e ricerche su lingua e dialetti d'Italia*, Sansoni, Firenze.
- SOLE, L. (1990): *Lingua e cultura in Sardegna. La situazione sociolinguistica*, Milà, Unicopli.
- TANDA, N. (1984): *Letteratura e lingue in Sardegna*, Càller EDES/Saggi 19.
- TELLMON, T. (1992): *Le minoranze linguistiche in Italia*, Alessandria, Edizioni dell'orso.
- WAGNER, M.L. (1951): *La lingua sarda. Storia Spirito Forma*, Berna, Franke.